

elbeszélésben teljesen megfelelnek egymásnak azok az elemek, amelyeket a két elbeszélés természettudományos mozzanatainak nevezhetnénk: a világnak az a felépítése, hogy felül és alul víz van; hogy van egy boltozat, amely a világ terét alkotja; továbbá megegyezik a teremtés eseményeinek sorrendje és még sok más egyéb. Mindezeket Babilonból vette át a később keletkezett bibliai elbeszélés.

Azaz: a „természettudományos” adatok tekintetében a Biblia nem eredeti, hanem csatlakozik a korabeli tudományhoz, ahogy azt főleg Babilonban művelték. Aki nélkülözhetetlen hittartalomnak tekinti a bibliai világképet, a világ keletkezésének részleteire vonatkozó bibliai nézeteket, az végül is nem a Bibliának hisz, hanem a Krisztus előtti második évezred babiloni tudományának. Ez pedig sok tekintetben nyilvánvalóan elavult.

Ez azt jelenti, hogy a világ keletkezésének kérdésében maga a Biblia elsősorban a természettudományhoz utal bennünket. Ez sokkal megbízhatóbb és helyesebb felvilágosítással szolgálhat a világ keletkezésére vonatkozólag, mint a Biblia. Aki ma komolyan veszi és elfogadja a természettudomány eredményeit, az nem hitetlen, hanem éppen azt teszi, amit a maga korában és a maga módján már a Biblia is tett.

A Biblia ott lépett közbe kritikájával, ahol a babilóniaiak elkezdték „tudományos” eredményeiket értelmezni, s a világ felismert elemeit istenekké tették. Ennek ma is így kellene lennie. Amíg a tudomány csak megfogalmazza eredményeit, addig a keresztény embernek is figyelnie kell rá. De mielőtt a tudomány elkezd ezekből az emberi életre és a világ értelmezésére vonatkozó következtetéseket levonni, a Biblián iskolázott keresztény közbe akar szólni és közbe is kell szólnia.

Az is világos, hogy mi az ő feladata ebben a párbeszédben: arra kell figyelnie, hogy a világ világ, Isten pedig Isten maradjon. És a keresztény ember tudja, hogy ennek legbiztosabb alapja, ami egyáltalán lehetővé teszi ezt, a bibliai hit: aki hiszi és tudja, hogy emögött a világ mögött egy Isten áll, aki hordozza ezt a világot és benne minket, az tudja, hogy hol található meg a világ és az ember a maga hordozó alapját. Aki ezt hiszi és tudja, annak nem *kell* egy isten (vagy bálvány) szerepével felruházni ennek a világnak a dolgait, s nem kell hozzájuk igazodnia. Ez a teremtésről való bibliai tanúságtétel nagy ígérete. Végül is a Biblia nem ezt mondja: hagynotok kell, hogy a világ világ legyen, hanem ezt mondja: *hagyhatjátok*, hogy a világ világ legyen, megtehetitek, hogy értelmesen, tárgyyszerűen, emberien működtek a világban, nem szükséges más isteneket keresnetek — hiszen már régóta jelen van egy, az, aki Teremtőként ott áll a világ mögött. A bibliai teremtéshit tehát egyáltalán nem üres, a valóságtól idegen spekuláció, mint amilyenek némelyek megpróbálják feltüntetni.

Endreffy Zoltán fordítása

„Hamlet mint a látás költészete”, in: *Diakónia*, 1984/1, 132–41. old.

„Ó, az én próféta lelkem!”

A Hamlet mint a Látás Költészete

„Hamlet elsősorban a költészet királyfia, s csak azután dán királyfi, a költészet világokat reveláló örültje, s csak azután pszichopata. Aki viszont felcseréli a megközelítés hierarchiáját, nem Shakespeare-t bukattja meg, hanem önmagát. Igazsága szánalmas okoskodássá porlad a költészet fölényes napja alatt.”

Pilinszky János

„Most Ezékiel vette át a szót... Mi, Izraelben azt tanítottuk, hogy a Költői Génusz (ahogyan most nevezitek) az alapelv, minden egyéb csupán származékos. Ezért vetettük meg más országok Papjait és Filozófusait, ezért jövendöltük, hogy minden más Isten végül a mi Istenünktől eredőnek fog bizonyulni és a Költői Génusznak fog adózni.”

William Blake

A költészet és a prófécia a látás művészete, a metafóraalkotás képessége, a tudás azonossága. A költőt vátesznek, látnoknak, prófétának tartották régen, a művet pedig a létet sűrítő vízióknak.

Shakespeare drámája is a költészetbe átszapó, s ott feloldódó prófétikus vízió. A lét és a nemlét, a valóság és a látszat súlyos kérdéseit feszítve „a szó erejével képes kimondani az emberfölöttit” (Hamvas Béla). Am ez pusztulással jár, s ezáltal válik a mű az emberi kultúra egyik legtitkosabb darabjává.

A következőkben a *Költő és a Valóság* viszonyát kívánjuk értelmezni, azaz az előfeltevéssel, hogy a dráma főhősét Költőnek tekintjük, s a számára kitárulkozó világot pedig Valóságnak. Mint látni fogjuk, a Valóság koncentrált izzását a hétköznapi emberek képtelenek érzékelni, vagy elviselni, Eliot szavaival: „human kind cannot bear very much reality” (Az ember nem tud sok valóságot elviselni). Az igazi Valóság csak a látnok, „beavatott” számára nyílik meg. Kövessük hát nyomon a Költő isteni titkokba való beavatásának ritmusát, benső megvilágosodásának folyamatát!

I.

Hamlettel az olvasó csak az első felvonás második színében találkozik. Az előző jelenetet, Helsingör éjjeli felvigyázóinak hangadását, a Szellemmel való találkozásukat bátran nevezhetjük Horatio szavaival *prológus*nak, a „reánk törő gonosz előbeszédének”. Hamletnek ekkor a történetek valóságáról még nincsen tudomása, de erkölcsi érzékenysége sejteti lelke nemességét. Bús-komorságának, nyugtalanságának és tétova melankóliájának kiváltó oka apja hirtelen és titokzatos halála és Gertrudis korai házassága. Claudius, az izzig-vérig reneszánsz machiavellista uralkodó hosszú monológjában racionális okfejtéssel próbálja meggyőzni és megnyerni a természetére és a lelkiis-

meretére hallgató Hamletet. Bánatának férfiatlanságára és balgaságára hivatkozik: „atyád is vesztett egy atyát”. Az ország politikai készenléti állapotát is megemlíti: az ifjú Fortinbras bosszúból Dánia ellen támad, tehát az egység politikailag is kívánatos. „A világgal éreztetni kell, hogy trónusunkhoz legközelebb te állsz”.

A királyné ugyanúgy hasonulást, a látszatvilághoz való idomulást kíván, ha másképp nem megy — kompromisszumok révén. Hamlet erkölcsi érzékenységének első megnyilvánulása az elvárások erkölcsi visszautasítása, a „látszik-ot nem ismerek” határozottsága, a belső ember szilárdsága.

[„Az én vezérem bensőmből vezére!” (József Attila). Hamlet: „Az enyém belül van, és nem látja szem”.]

Hamlet belső megvilágosodásának első lépcsőfoka tehát e tántoríthatatlan erkölcsi érzékenység. Ennek megfelelően „lelki szemében lát”, látása azonban fokozatosan az érzéki szemének is kitárul. A Szellemmel való találkozás — hiszen azt társai is látják — már külső érzékeinek élménye.

A protestáns Wittenbergből hazaérkezett diák számára a purgatóriumban égő szellem lehet, hogy káprázat: beteg és lázas elméjének kivetülése, de az sem kizárt, hogy a gonosz lény, a „pokol lehellete”. A Szellem elbeszélése azonban igazolja és erősíti erkölcsi érzékenységét, belső látását, „próféta lelkét”. Revelációként hat rá a felismerés: a valóság sokkal szélesebb és tágabb, mélyebb és magasabb, mint az a hétköznapi világba és a pillanatba süllyedt embernek tűnik.

Több dolgok vannak földön és égen,
Horatio, mintsem bölcselmetek
Álmodni képes

Másképp fogalmazva: csak az erkölcsileg érzékeny és gondolkodó emberek számára választódhat ketté az Igaz és a Hamis, a Jó és a Gonosz, a Valóság és a Látszat. Az érzéketlen-fertőzött emberek nem látnak, hanem alsznak, vagy részegen dőzsölnek. Csak az Ébereknek, a fegyelmezetten éjjel is vigyázóknak villanhat fel a Valóság igazi arca.

(Ne is aludjunk azért, mint egyebek, hanem legyünk éberek és józanok. Mert akik alusznak, éjjel alusznak, és akik részegek, éjjel részegednek meg. Mi azonban, akik nappaliak vagyunk, legyünk éberek... 1 Thessz. 5, 6—8)

Később kiderül, hogy Hamlet volt egyetemi társai: Rosencrantz és Guildenstern is vakok. A „Dánia börtön” nyomasztó fülledetségét csak Hamlet érzékeli. Mert éber és gondolkodik.

mert nincs a világon se jó, se rossz,
a gondolkodás teszi azzá.

Az eredeti szövegben Hamlet kétszer is mond prófeciát: először Poloniusra (2,2, 386), közvetlen a halála előtt pedig Fortinbrasra (5,2, 340).

Hamlet tehát „beavatott” lesz egy látszatvilágon túli Valóságba. A Szellem jelenése villámgyors döntésre kényszeríti: a társait esküre kötelezi, s a látomást így mintegy „lepecsételi”.

Kérlek, ha eddig e látvány titok,
Tartsátok azt tovább is rejtve még.

Másrészt neki mint beavatottnak a hazugság látszatvilágában — ügyét vé-

dendő — rejtőzködni kell. A tettető világ ármánykodásaival szemben csak „ellen-tettetéssel” tud védekezni.

...ildomos lesz
Ezentúl furcsa álcát öltönnem.

(Shakespeare drámáiban a Gonosz fertőzésének és pusztításának idején az erkölcsileg és az értelemileg tiszták álruhát öltönek, a megtévesztett Lear-ek és Glosterek védelmében a bölcs Kentek és Edgarkok boldognak öltöznek.)

Hamlet tettetése tehát: az örültség látszatát kell keltenie a fertőzött világ polgárai, a gonosz tévesztők és az ártatlanul alvók számára egyaránt. Megdöbbenő felismerése, hogy — mondjuk így — a „kollektív fertőzöttség” alól szinte nincsen kivétel:

Nincs oly gazember széles Dániában
ki megrögzött cinkos ne volna.

Vagy:

becsületesnek lenni, ahogy most jár a
világ, annyi, mint egynek kétezerből
lenni kiszemelve.

Az erkölcsileg érzékeny főhős fokozatosan benső megvilágosodást, látszat és tudást nyer: „Költő” lesz. A dráma szereplői közül csak Horatio-nak tárja fel önmagát. Amikor egyedül van, hosszú monológjaiban a nézőt is bebocsátja belső világába. De mennyire más beszédformát vesz fel Opheliához, Claudiusához, Rosencrantzhoz és Guildensternhez való viszonyában! Az értetlen és megrémült Opheliának úgy jelenik meg „Mintha pokolból futna egyenest”.

Hamlet zavarosnak tűnő, látszatra örült, ám valójában szédületesen éleseszű, rejtőzködve-kitárulkozó beszédét *titokzatos önkinyilatkoztatásnak* nevezhetjük. A környezetét agyafúrt módon hökkenti meg beszédével, amit — mint látni fogjuk — a Költő „*metanyelvének*”, azaz nyelven túli nyelvnek, beszéden túli beszédnek tekinthetünk. Egy ilyen beszéd rejtélyességét és rejtvénytörtségét csak mély és alapos elemzés oldhatja fel. A látszólag kusza és kaotikus beszédben — mint partnerei is megállapítják — fészkes rend rejtőzik. Hamlet beszéde: szójátékok, képek és asszociációk halmaza. Egyszóval: poézis.

A következőkben, amikor Hamlet „enigmatikus megnyilvánulásait” mint rejtvénytörő „költeményeket” vesszük szemügyre, nem elégedhetünk meg a klasszikus Arany-fordítás idézésével, s értelmezésünkben segítségül kell hívnunk az eredeti szöveg sokszor lefordíthatatlan többértelműségét.

1. Hamlet első megszólalása is távolságtartását fejezi ki, metanyelven, „félre” szól:

Király: De hát te, Hamlet, jó öcsém s fiam
Hamlet: (félre) Több mint rokonság, s nem éppen rokonszenv
Király: Még rajtad egyre felhők csüggenek?
Hamlet: Dehogy, nagyon is bánt a nap uram.

Eredetiben:

King: But now, my *cousin* Hamlet, and my *son*

Hamlet (aside): A little more than *kin* and less than *kind*

King: How is it that the clouds still hang on you.

Hamlet: Not so, my lord. I am too much in the *sun*.

A *kin/kind* szójátékot Arany a rokonság/rokonszenv fordításával adja vissza, viszont a *son/sun* (fiú/nap) sokat sejtető fonetikai azonossága a magyar fordításban már nem érzékelhető. Claudius Hamletet tehát öccsének (vérszerinti unokaöccsének) és egyúttal — mint újdonsült mostohaapa — fiának tekinti.

Hamlet kettős visszakapcsolást végez el: a király első mondatát azonos hanggal, a másodikat pedig értelmileg ellenpontozza (*son—sun*, illetve *felhő—nap*).

(Shakespeare-nél a „*sun*” a királyság emblémája: a *II. Richárdban* a király a bitorló „tüzes napját” átkozza meg, de bízik abban, hogy elkövetkezik az idő, mikor a „földteke alsó feléről kigyújtja újra kelet fényeit... Meglát most újra napként trónra kelni.” III. felv. 2. szín).

Vizsgáljuk meg, mit is jelent és főleg kire hivatkozik Hamlet első mondata: „A little more than *kin* and less than *kind*”? A mondat első fele érthető: „több mint rokonság” a második rész viszont kétértelmű: a „*kind*” rokonszenvet, kedvességet jelent, s a „*less than kind*” úgy volna fordítható, hogy „nincs közöttünk szeretet” ill. „rokonszenv”. (Arany) Figyeljünk azonban a szó másik jelentésére is! A „*kind*” jelenthet „természetest”, „törvényeset”, sőt Hankins szerint „leszármazottat” is. Ha „*kin*” rokon és unokaöcs, akkor Hamlet mondata így fordítandó: „Több vagyok, mint unokaöcs, de kevesebb, mint gyermek”, — mert Claudius mostohaapa. Hankins értelmezése a német „*Das Kind*”-re is gondol, gyanítva hogy a „*kind*”-nak az Erzsébet-korban kétfajta kiejtése is lehetett. Ez az interpretáció Hamlet mondását *önmagára* vonatkoztatja.

Tételezzük fel azt is, nem kizárt, hogy Hamlet megjegyzése Claudiusra utal. Talán gazdagítjuk az értelmezés lehetőségeit, ha figyelembe vesszük R. A. Frasernek Shakespeare poétikájáról szóló könyvét, amelyben a szerző külön fejezetet szentel a „*kind*” kifejtésének. Az Erzsébet-korban — írja Fraser — a „*kind*”-ot az istenek által az embernek adományozott *természetnek* tekintették. Az emberben levő isteninek. Ha az ember vét a Törvény és a Természet ellen (ami a „*kind*”), akkor előbb-utóbb önmagát fogja elpusztítani. A kor felfogása szerint a természet nem más, mint az Istennel organikus egységben élő világ. Ha az ember nem engedelmeskedik a „*kind*”-jának, akkor megszegi az isteni törvényt, a bűn romlásba dönti, s végül önmagát semmisíti meg. A „gonosz orgiája” és pusztítása után önmagát falja fel.

Shakespeare drámái a „*kind*” próbái is: mindazok, akik engedelmeskednek a beléjük teremtett isteni természetnek, kegyelmet nyernek és üdvözlnek. Akik viszont természetellenes módon láznak ellene, menthetetlenül bukni fognak.

(A „*kind*” ellentéte a shakespeare-i szóhasználatban az „unnatural”. Szó szerint: természetellenes. Milyen gyakran találkozunk vele! Elég talán egyet idéznünk: „unnatural deeds / Do breed unnatural troubles”. Magyarul: „Szörnyű tett, szörnyű zavart kelt” *Macbeth*.)

Amennyiben Hamlet félrevetett mondatát nem önmagára vonatkoztatjuk — mint Hankins —, hanem Claudiusra, akkor a Hamlet által gyanított erkölcsi vétek, a természetellenes bűn világa válik érzékelhetővé. Nézetem szerint Hamletnek e rejtélyes első mondata mindkét értelmezés lehetőségét hozhatja. A Költő első megnyilvánulásának vagyunk a tanúi: metanyelv, kétértelműség, poézis.

2. Hamlet következő enigmatikus megnyilatkozását Polonius-szal való beszélgetésében ragadhatjuk meg. Polonius ekkor nevezi halkufárnak. Örültnek tetsző beszédében az öregségét gúnyolja ki, s itt hangzik el a következő szóváltás:

Hamlet: Mert ha nap kukacot költ ki a döglött kutyában, mivel az kedves, csókolni való dög. Van leánya?

Polonius: Igenis, van, Uram!

Hamlet: Ne engedje napon járni a fogékony nagy áldás, de nehogy a leánya fogékony találjon lenni.”

(Hamlet: For if the sun breed maggots in a dead dog, being a god kissing carrion. Have you a daughter?

Polonius: I have, my Lord!

Hamlet: Let her not walk in the sun. Conception is a blessing, but not as your daughter may conceive”)

Két szövegváltozat is van. Az eredeti szerint „*good kissing carrion*” olvasható (s az Arany-féle fordítás is ezt adja vissza); a javított szöveg szerint viszont „*god kissing carrion*”-ról van szó — tehát nem a dög „csókolni való kedves”, hanem a nap azonos istennel (*sun being a god*), aki megcsókolja a döglött kutyát, s a kukacok létrehozásával életet lehel bele. A „*conceive*” és a „*conception*” mint fogékony és termékenység kettősségét szerencsésen adja vissza Arany. Hankins hosszasan értekezik a nap teherbejött, fogantató erejéről kialakult néphitről.

A nap a dögökbe is életet lehell, de a jelen helyzetben nem akármilyen életről van szó — kukacok születnek. Miért akarja visszatartani Hamlet Opheliát a nap termékenyítő erejétől? Ezt csak akkor érthetjük meg igazán, ha összekapcsoljuk a képet Hamlet első megnyilatkozásával: „I am too much in the sun” (nagyon is bánt a nap uram). Utaltunk arra, hogy a nap a királyság emblémája, jelen pillanatban Claudius udvarának a szimbóluma. Nemcsak a „nap” képe kapcsol össze egymástól távoleső jeleneteket, hanem — mint ezt Caroline Spurgeon kimutatta — a dráma uralkodó motívuma: a betegség, a fertőzés, a rothadás állandóan visszatérő képvilága. A „valami rothadt az államgépzetben” képe megfelel a döglött kutyába életet lehellő nap képének. Hamlet a fogékony és védtelen Opheliát félti a fertőzöttek világától: a naptól, amely — mint a reneszánsz udvar — életet nemz ugyan, de ez az élet a férgék és a kukacok élete.

Ilyen férgék és kukacok a Hamletet kémlelni hivatott egykori barátok: Rosencrantz és Guildenstern is. Úgy tűnik, eleinte örül neki Hamlet: villanásszerű önfeltárulkozása, a „Dánia börtön” érzetének kifejtése, a nekik elmondott lírai vallomás a reneszánsz harmónia összeomlásáról — mind arra engednek következtetni, hogy ekkor Hamlet, ha gyanította is küldetésüket, nem engedett rosszat sejtő ösztönének. Fokozatosan azonban meggyőződik a szerepükről, s ez vezet el oda, hogy a reá mért titkos halálos

ítéletet csellel átruházza „barátai”-ra. Közben többször is bolonddá teszi őket: egyszer sípot ad a kezükbe, s azt kéri, hogy játsszanak rajta. Amikor ők ezt képesség hiányában elhárítják, Hamlet kifakad:

No lám, mily bectelen eszközzé akartok ti tenni engem. Játsszani akarnátok rajtam, ismerni billentyűimet, kitépni rejtelmem szívét, hanglétrám minden hangját kibapogatni a legalsótól a legfelsőig: pedig e kis eszközben zene rejlik, felséges szózat, mégsem bírjátok szavát venni. A keservét! azt hiszitek, könnyebb énrajtam játszani, mint egy rossz sípon?

3. Végezetül pedig vegyünk szemügyre egy rejtetten szellemes és szellemsen rejtett, a magyarázóknak sok töprengést okozó párbeszédet Polonius holttestéről. Itt is látni fogjuk, hogy bármennyire is szerencsés és szöveghű az Arany-fordítás, mégiscsak az eredeti segítségével kísérrelhetjük meg e „rejtvény-költemény” kibogozását.

Guildenstern: Uram, meg kell mondania, hol a test, s jöjjön velünk a királyhoz.

Hamlet: A test a királynál van, de a király nincs a testnél. A király afféle izé —

Guildenstern: Mízé, Uram?

Hamlet: Semmizé. Vezessenek hozzá. Bujj be, róka, mind utána.

Angolul:

Guildenstern: My Lord, you must tell us where the body is, and go with us to the King.

Hamlet: The body is with the King, but the King is not with the body. The King is a thing —

Guildenstern: A thing, my Lord!

Hamlet: Of nothing. Bring me to him. Hide fox and all after.

Ebben a pár sorban két fejtörést okozó mondat is található. Az első: „A test a királynál van, de a király nincs a testnél.” A második viszont csak akkor lesz értelmes, ha az angol eredetit idézzük: „The King is a thing ... of nothing.”

Lássuk tehát az elsőt. Egri Péter egyik egyetemi előadásában három értelmezési lehetőséget állapított meg. Az első hagyományos: test=Polonius, király=Claudius. Vagyis: Polonius Claudiusnál van, de Claudius nincs Poloniusnál. A másik javasolt értelmezésnek már gazdagabb a tartománya: itt a mondat első felében a „király” Claudiusra vonatkozik, a másodikban viszont Hamlet apjára. A mondat behelyettesítve így szólna: Claudiusnál van a test (vagyis Claudius él), *Hamlet apja* (az igazi király) *viszont halott*: a király nincs a testnél. A harmadik elképzelés pedig a „body”-t, vagyis a „test”-et királyi méltóságnak tekinti, s a király ezúttal első esetben Hamlet apjával, a másodikban Claudiuszal azonos. Az így kiolvasott jelentés következőképpen hangzik: „a királyi méltóság Hamlet apjával van, Claudiusnál nincs királyi méltóság” — tehát a harmadik olvasat szerint Claudius trónbitorló.

A lehetséges értelmezések skáláját ezúttal is tágíthatjuk az eszmetörténeti kutatások felhasználásával. Segítségünkre jön Hankins könyve, amely dokumentumokat vonultat fel annak bizonyítására, hogy a kor gondolkodása szerint itt a test és a lélek kapcsolatáról is szó lehet. Hankins azt a gondolatot, hogy a test a lélek függvénye, a lélek viszont nem függ a testtől,

egy Macrobius-idézetrel igazolja. Macrobius ugyanis azt írja, hogy minden látható dolog csak az animális természethez tartozik az embernél, s az igazi ember maga a lélek, ami uralkodik az animális természetben. S amikor beáll a halál pillanata, akkor a látható test kiürül, elveszíti *királyát* (!), vagyis a *lelkét*. Tehát amikor Guildenstern a királyt említi, akkor Hamlet Claudiusra gondolva mondja, hogy a test a királynál (-a léleknél) van, de a mondat második fele már az eltűnt Poloniusra vonatkozik: a király (-a lélek) nincs a testnél. Hankins interpretációja szerint a mondat annyit jelent, hogy *Claudius él, Polonius halott*. Természetesen ez az értelmezés sem törekedhet kizárólagos érvényre, talán annyival jogosultabb az előzőknél, hogy a párbeszéd összefüggésében csak e két név említése szerepel.

De mire is vonatkozik a harmadik „king”, amit Hamlet — a többiek félbeszakítása után — így nevez meg: „The King is a thing ... of nothing.” Hamlet számára a „king” tehát továbbra is a racionális lélek, ami mint olyan halhatatlan, anyagtalan, érinthetetlen, megfoghatatlan. Szó szerint: *a lélek nem dolog, azaz „no thing”*. Az utolsó sorban azonban visszavált Claudiusra, amikor azt kéri, hogy vezessék a királyhoz. Hamlet szójátékában tehát a költészet mechanizmusa dolgozik: a külvilágból megragad egy jelenséget, jelen esetben elkap egy szófoszlányt, azt metaforikus szintre ülteti át: metanyelven csak önmagának beszél, elmondja, hogy *Claudius él, Polonius halott, a lélek viszont halhatatlan*. A végén pedig a költészet sűrített nyelvérről visszakapcsol a hétköznapi nyelvre, s környezetével újra helyreáll a kommunikáció. Valamiképpen itt kapcsolódik a látomás és a poézis.

4. Hamlet anyjával való együttléte és a Szellem megjelenése feltűnően hasonlít az itt leírt mechanizmusra. Ott Hamlet beszéde keltette az örületség látszatát, itt viszont viselkedése. A szellem látomása számára önkívület-jellegű elragadtatás. A Szellem távozása után az emberfölötti ember izzó koncentrátságú állapotából visszalényegül emberré.

Roland Mushat Frye a *Hamlet herceg és a protestáns gyóntatószék* című tanulmányában részletesen elemzi a Gertrudis—Hamlet jelenetet, s egyúttal beágyazza azt a kor teológiai gondolkodásába. Az Erzsébet-kori Angliának erkölcsi zsinórmértéke a Szentírás. Mózes III. könyve pedig tiltja a férfiaknak fiútestvérük felesége (sógornőjük) szemérmének felfedését, a felebarát feleségével történő közösülést fertőzésnek tekinti (18, 16 ill. 20).

Hamlet szenvedélyes igazságszeretetével kísérli meg eltávolítani az anyja szemére rakódott hályogot. Szilárd elhatározása, hogy feléleszti anyjában a *bűntudatot*, s megpróbálja rávenni a *bűnbánatra*. „Gyónótükröt” kíván anyja elé tenni.

Tapot se innen, míg tükrömbe nem nézsz,

Mely megmutatja szíved bensejét

A kor protestáns gondolkodásában bibliai alapokon a hívő számára kívánatos a bűnbánat és az egymás előtti bűnvallás. Jakab 5, 16-ban ezt olvasuk: „Valljátok meg bűneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért”, Ezékiel 3, 18—19-ben pedig: „Ha ezt mondom a hitetlennek: halálnak halálával halsz meg, és te őt meg nem inted és nem szólasz, hogy visszatérítsd a hitelent az ő gonosz útjáról, hogy éljen: az a gonosztevő az ő vétke miatt hal meg, de vérét a te kezedből kívánom meg. De ha megintetted a hitelent, és ő meg nem tért hitelenségéből és gonosz útjáról, ő az ő vétke miatt meghal, de te megmentetted a lelkedet.”

Az anglikán egyházban és általában a protestanizmusban a gyónás nem volt szentség, de ugyanakkor mégis mindenki számára elengedhetetlen maradt. Amíg a katolikus egyházban a gyónás olyan szentség, amit csak a pap szolgáltathat ki, a protestánsok a „minden hívő papságát” tanítják, tehát minden hívő a hite által méltó a gyóntatásra.

Shakespeare négyszer is említi, hogy Hamlet wittenbergi diák volt, s azt is tudjuk, mennyire vissza akart menni Luther városába. Nincs olyan Shakespeare-dráma, ahol ilyen hangsúlyozott volna a főhős egyetemi háttere. Igazat adhatunk Frye-nak, amikor a királyné „gyóntatásának” jelenetét a protestáns egyetemes papság elvének megnyilvánulásaként fogja fel.

Gyónj meg Istenednek;
Bánd meg a múltat; a jövőt kerüld.
S többé ne trágyázd a gyomot, hogy annál
Bujábbra nőjön...
S kezdj a maradtal tisztább életet.
... Türtözzél ma éjjel,
S a holnap-éji megtartózkodás
Könnyebb leend...

A mű e talán egyik legdrámaibb jelenete szemléletesen példázza, hogy az első protestáns évszázad végén hogyan is működött a minden hívő papságának elve.

Hamlet, a beavatott művész, a látnok itt egyúttal „szent” ember: pap, legalábbis a szó protestáns értelmében. Érdeemes megfigyelni azt a folyamatot ahogyan Hamlet eleinte bűnei meglátására akarja rávenni anyját. Kérdései záporában kulcsszó lesz a szem. „Van szemed?” — kérdezi többször is.

Mi ördög volt hát a szem-bekötödsi,
Mely rászédett? szem érzés nélkül, érzet
Látás nélkül, vagy fül, szem, kéz nekül,
Szaglás minden nekül, vagy bármi hű
Érzéked egy-egy kóros része, így
El nem tompulhatott.

(Akárcsak a laodiceabeliekhez szóló üzenetet hallanánk: „szemgyógyító írral kend meg a te szemeidet, hogy láss!” Jel 3,18)

Az élesen metsző, fájdalmas vágásokra a királyné szeme már-már nyiladozik:

Lelkem mélyébe fordítod szemem,
Hol több olyan folt árnya látszik, amely
Soha ki nem mén.

S ekkor újra megjelenik a Szellem. Jellemző módon csak Hamlet, a beavatott, a költő, a vátesz látja őt, mint a sűrített és éles valóság megjelenítőjét. Hamlet attól tart, hogy a Szellem azért jött, hogy számonkérje a kötelező bosszú késleltetésének okát. De a Szellem elsősorban a királyné iránti gyengédségre inti.

S Hamlet, a gyóntatópap, a törvény szigora után evangéliumot hirdet.

Az igazság megláttatását „az érted haragszom, nem ellened” szeretetével végzi. A királygyilkosságot csak a párbeszéd elején említi, s miután Gertrudis ebben ártatlannak tűnik, Hamlet ezt többé már nem hozza szóba. A nyiladozó bűnbánat mértékében Hamlet feloldozást is nyújt. Gertrudis, a bűnös, tanácsot kér, Hamlet, a pap, felel.

Hamlet tehát eleget tesz protestáns papi hivatásának: anyját büntudatra, majd megtérésre szólítja föl.

A jelenet szépségét és tisztaságát csak az teszi félelmetessé, hogy mindezek után Hamlet elvonszolja a meggyilkolt Polonius tetemét. A „szent” ember kezéhez embervér tapad.

II.

Eddig Költőkről szoltunk, az erkölcsi érzékenységről, a belső megvilágosodás folyamatáról, a próféta-ságról, a poézis metanyelvéről, a protestáns egyetemes papság szentségéről. Most azonban lássuk a Valóságot, mi is az az „éles lét”, az a sűrített realitás, ahová Hamlet a Szellem révén beavatást nyert?

Hamletnek a bosszút végre kell hajtania, mégis késlekedik. Maga is így mondja: „kegyes szándék kegyetlenségre hajt”. Valóban: a gondolkodó Hamlet első tette egy mellédőfés — akaratán kívül az izgága, de jellemében mégsem gonosz Polonius-t gyilkolja meg. S ez összedülő kártyavárként beindít egy eseménysort: Polonius halála miatt megőrül Ophelia, mindezért bosszút áll a hazatérő Laertes. Hamletet a király Angliába, de valójában a halálba akarja küldeni. Hamlet viszont önmaga helyett volt barátait, Rosencrantzot és Guildenstern-t küldi a kivégzési paranccsal Angliába. Mindezek csupán az utolsó jelenet nagy vérfürdőjének előjátékai, első láncszemei.

Továbbgondolva a drámát számtalan kérdés vetődik fel bennünk: miért van az, hogy Hamlet csak úgy tud cselekedni, hogy az első perctől fogva ártatlanokat és félbűnösöket is pusztít? Miért nem tudja azonnal megölni a királyt?

Fokozva a kérdéseket: mi is a központi problematikája a drámának — ki vagy mi az igazi főszereplő?

1. A kérdéshalmazt talán akkor tudjuk helyesen megválaszolni, ha a mai drámaértelmezésünket szembesítjük a múlt század romantikus szemléletével. Az utóbbi karakterközpontú volt, a dráma közegéből kiragadta és olyan örök emberi-pszichológiai problémákat vetített rá, mint például a gondolkodás és a cselekvés összeegyeztethetlensége. Noha nem teljesen indokolatlan ez a megközelítés sem — végeredményben mi is ezt tesszük, amíg csak a Költőkről beszélünk. Szükséges ezért a Valóságról is szót ejtenünk, s itt segítségünkre vannak azok a XX. századi kritikusok, akik a dráma egészét, mondhatjuk: szövetét, azaz a szerkezetét és a képalkotását vizsgálják. Caroline Spurgeon, aki a drámában a betegség és a rothadás domináns képeit figyelte meg, arra a következtetésre jutott, hogy a Hamlet központi témája nem egy túlságosan filozófikus lélek, vagy egy gyors cselekvésre képtelen egyén akaratí vagy értelmi problémája. A dráma képalkotása azt mutatja, hogy Shakespeare egyáltalán nem az individuuum problémáját tartja szem előtt. Ennél sokkal többet és titokzatosabbat: egy állapotot, amiért az egyén látszólag ugyanúgy nem felelős, miképpen a beteg sem hibáztat-

ható a fertőzésért, ami leveszi a lábáról és pusztítja őt. Ez az állapot a maga kifejlődésében részrehajlás nélkül és könyörtelenül pusztít ártatlanokat és bűnösöket egyaránt. Ez a *Hamlet* tragédiája s egyúttal talán az emberi élet legnagyobb tragikus misztériuma.

2. Ha tehát nemcsak az egyén problémáját látjuk a drámában, hanem egy állapotét, akkor jogos a kérdésünk: mi is ez az állapot, mi ez a Valóság?

Marcellus szájából hangzik el először a mondat: „Rothadt az államgépben valami”. Horatio a „ránk törő gonosz”-ról beszél. Dánia — mint hallottuk — börtön, s az örült Ophelia is azt zenéli: „Hamis a világ”. A bizonyosságot nyert Hamlet így szól: „Minden sor ásít, maga a pokol dögvész leheli ki”, s „pusztít az emberiség rákfeneje” — egyre erőteljesebben halljuk ezt az apokaliptikus visító s nyikorgó hangzavart. Ezt a helyzetet nevezhetjük Hamlet után a „kizököknt idő” állapotának. A valóság tehát: válság.

Hamlet beavatottsága folytán látja és minden érzékével szenved a rothadást. Felismerése ezért hasonló az ószövetségi prófétákéhoz: „Minden faj beteg és minden szív erőtlens. Tetőtől talpig nincsen e testben épség” (Ézsaiás 1, 5—6)

A drámában a rothadás képei a válságot, a krízist jelölik. Az elterjedt értelmezések szerint itt egyértelműen a kor válságáról van szó: az Erzsébet-kori reneszánsz harmónia széteséséről s a manierista nyugtalanság megjelenéséről. Hiszen ott a világ: „gyönyörű alkotmány” és „dicső mennyezet a lég”, s „aranytüzekkel kirakott felséges boltozat”, Hamlet számára ellenben összeomlott a csodálatos harmónia, s egyedül ő érzékeli a kor válságát: s így a reneszánsz makrokozmosz „nekem csak kopár hegyfok”, „undok dögletes párak összekeveredése”. A mikrokozmosz, az EMBER, a reneszánsz elfogás szerint: „remekmű”, „nemes az értelme”, „határtalanok a tehetségei”, „hasonló az angyalhoz”, a „világ ékessége”, „az élő állatok mintaképe”. Hamlet számára nem létezik a Pico della Mirandola-féle *dignitas hominis*, vagyis az ember méltósága; s így szól: „Mégis mi nekem e csipetnyi por?”

3. Valóban csak a kor válságát fejezné ki a hamletti vízió? Elemzésemben azt kívántam bemutatni, hogy a drámában mint költői látomásban sokkal többről van szó, mint egy adott történelmi kor válságáról. A mű látomása szerint ugyanis a válság *metafizikai eredetű*.

(Hamvas Béla írja *A világválság* című írásában, hogy a válság nemcsak az egyes szervi megbetegedésekhez hasonló, hanem e krízis az egész emberiség szervezetének generális megbetegedése, s válságtudattal bíró látnok, aki ezt észreveszi, csak feleszmél arra a mindenkori eschatológiai helyzetre, amiben mindig volt. A válság végül is nem egyéb, mint az a világmegrendülés, amely az embert határhelyzetének felismerésére kényszeríti. A válságban levő világ számára tehát az ember örök és eredendő 'emberi szituációja' nyilatkozik meg. A humánus világa mindig is ebben a helyzetben volt. Mindig válság volt, csak az emberiség elrejtőzött előle és nem vett róla tudomást. A krízis nem egyéb, mint az örök emberi eschaton megnyilatkozása.)

A Shakespeare-tragédiák igazi főszereplője nem emberi lény, Hamlet dán királyfi vagy Lear király, hanem e metafizikai eredetű válság okozója: maga a *Gonosz* („unnatural”). Ami nem más, mint az isteni természet („kind”) elleni lázadásban megfogant, az emberi önzésben és hatalomvágyban

kibontakozó, ártatlanokat és bűnösöket egyaránt pusztító, az időt kizököknt és végül önmagát is felfaló erő.

Mi tehát Hamlet késlekedésének oka? Azt mondhatjuk, hogy felismeri: a bosszút úgy tudja végrehajtani, ha maga is pusztít, s ez végül önmagát is megsemmisíti.

Kizököknt az idő, — ő kárhozat!

Hogy én születtem helyretolni azt!

Hamlet az egyes mítoszkritikusok szerint afféle „bűnbak”, akire, mint az ószövetségi áldozati báránnyra, reáharul egy ország koncentrált bűnössége. E fenti mondatban valami hasonlót hallunk Krisztus szavához: „Atyám, ha lehet, müljék el tőlem e pohár”. A hang tónusában mégis óriási a különbség: Hamlet átkot mond, Jézus szava viszont, csendes és szelid. Formális hasonlóság, ugyanakkor mégis lényegi különbség figyelhető meg a két hang és a két áldozat között. Krisztusnak az emberfajt kellett megváltania, Hamletnek csak Dániát, Krisztus képes volt rá, Hamlet nem. A földön, evilágon, a történelmen túli válság csak a földön, evilágon, a történelmen túli erővel váltható meg.

Hamlet mentsége az, hogy felismerte, olyan feladatra kell vállalkoznia, amit nem bír el jelleme. Ez tragikuma, sorsának elkerülhetetlen végzete, ezért kell pusztulnia. Ám sorsának felismerésében rejlik Hamlet művészi-költői titka. Bosszúja késlekedését talán éppen művészi mozdulatlansága, szerepének vonakodó elfogadása okozza. Számára a gondolat — művészet. „Az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti.” A látás és a cselekvés összeegyeztethetetlen.

A próféta az, akit akarata ellenére megérintett a látható valóságon túli univerzum magasabbrendű hatalma. Blake versében is láttuk, hogy a próféta és a költői Génusz voltaképpen ugyanaz. A próféta-poéta sohasem lehet megváltó, nem képes a kizököknt időt végérvényesen helyretolni, mert ő is a fertőzött világ polgára. Ám felismervén és vállalván sorsát a megtisztítás tragikus folyamatának aktív részese lehet. Hamlet — mint ezt az anyjával való párbeszédben megfigyeltük — vállalja e prófétikus küldetést. „Mosódjatok, tisztuljatok meg, távoztassátok el szemeim elől cselekedeteitek gonoszságát, szűnjetek meg gonoszt cselekedni” (Ézsaiás 1, 16) Hamlet sorsa nemcsak és nem elsősorban a bosszú végrehajtása, hanem e próféta-küldetés kényszerének fokozatos magára vétele. A küldetés önpusztító vállalása pedig Hamlet lényének erkölcsi fedezete. Hamlet ilyen értelemben próféta vagy „poeta sacer” (Hamvas), aki magára veszi népe démonait és belepusztul, áldozat lesz. „A többi néma csend”.